

«Ну що б, здавалося, слова...» (огляд шевченкознавчих праць 20-х рр. ХХІ ст.)

Ніна Іванівна Бернадська
(Київ, Україна)

На моєму робочому столі «зустрілися» три книги шевченкознавчої проблематики — «Шевченкове слово в мовах світу» (за загальною редакцією Лідії Гнатюк і Людмили Дядечко), Станіслава Росовецького «Шевченко: сучасна біографія» та Володимира Діброви «Свіжим оком: Шевченко для сучасного читача».

Хоч і літературознавиця, та почну огляд із унікального словника-довідника, підготовленого колективом мовознавців. І це не лише знак поваги до представників філологічної спільноти іншої спеціалізації, а глибока шана до їхньої грандіозної праці, яка тривала не один, а шість років — років невтомного і наполегливого пошуку джерел, їх систематизації, узагальнення, а також організаційних заходів, покликаних об'єднати однодумців, адже до цього лексикографічного подвигу долучено цілий авторський колектив — фахівців-знавців 28 мов світу.

Саме вони разом із укладачами запропонували філологам цитати, алюзії, ремінісценції із творів Т. Шевченка — від азербайджанської до шведської. Переважно це викладачі Шевченкового університету, а також залучені з інших країн спеціалісти — С. Міхеєва із Чуваської Республіки, О. Федосов із Угорщини, Д. Балакова зі Словаччини, Л. Мьольс із Естонії, Н. Каджая та І. Мчеладзе із Грузії, А. Саркісян із Вірменії.

Вони ретельно зібрали матеріал, який об'єктивно засвідчує активне й органічне входження слова Т. Шевченка в інший культурний простір, його рецепцію у перекладах, публіцистиці, науковому дискурсі, сучасних ЗМІ, блогах і сайтах. Скажімо, з нідерландської: «Як повідомляє сайт новин Global Voices, гасло «Не дай росіянину» бере початок з поеми «Катерина» українського поета Тараса Шевченка: «Кохайтеся [...] та не з москалями (росіянами)» Knack.be, 25.03.2014»¹.

1 *Ševčenkove slovo v movach svitu: slovnyk-dovidnyk*. Avt.-uporjad. L. P. Hnatjuk, L. P. Djadečko, T. Je. Naberežnjava ta in.; za zah. red. L. P. Hnatjuk, L. P. Djadečko. Kyjiv: VPC «Kyjivs'kyj universytet», 2020, s. 509.

Цю цитату можна маркувати як іронічну, проте вона яскраво засвідчує, що зарубіжні журналісти не лише обізнані з творчістю українського поета, а й по-сучасному вписують його поетичні рядки в актуальний контекст.

Загалом оця умовно друга частина словника настільки цікава та інформативна, що так і проситься до вивчення та узагальнення. Скажімо, з неї можна запозичити інформацію про популярність творів Т. Шевченка за частотністю посилання на них в іншомовних джерелах. І хоча укладачі скромно вважають, що зробили лише перші кроки у зібранні «всепланетного многоголосся» слова українського генія, варто зауважити, що це справді вдалий і результативний пошук у галузі лінгвокультури.

Новаторський характер словника виявляється й у тому, що в ньому є окремі розділи, в яких описано функціонування крилатих висловів Т. Шевченка в російській (упорядник Л. Дядечко) та білоруській (упорядники Л. Дядечко, Я. Іванов) мовах.

«Російська» частина словника доповнена крилатими виразами із російських текстів поета, як-от: «Душа с прекрасным назначением» («Тризна»), «Неудобозабываемый тормоз» («Дневник»), «Прогулка с удовольствием и не без морали» (назва повісті). «Білоруський» сегмент словника представлений лише двома крилатими висловами («На Україні милій», «Пом'янути незлим тихим словом»), проте, зазначають упорядники, це значущий сам по собі факт, оскільки в білорусистиці досі не було зареєстровано жодної крилатої одиниці українських авторів².

Водночас найбільш інформативною є перша частина праці. Так, якщо у найвідомішому серед словників крилатих слів А. Коваль та В. Коптілова розтлумачено 82 реєстрові одиниці з творів Т. Шевченка, то у «Шевченковому слові в мовах світу» описано 321 крилатий вислів поета, тобто йдеться про цілу систему мовних одиниць, котрі органічно збагатили мовлення сучасної людини: і представників творчого цеху, і звичайних носіїв мови, що зафіксовано у численних прикладах.

Так, укладачі вперше описують близько п'яти десятків крилатих виразів Т. Шевченка. Їхнє змістове наповнення настільки суголосне проблемам сучасного українства, що ще раз засвідчує актуальність і неперобутність Шевченкового слова. Уже описані й проінтерпретовані їхніми попередниками крилаті вирази Л. Гнатюк і Л. Дядечко доповнюють новими прикладами, вдало визначаючи їх емоційне та змістове навантаження у різноманітних текстах.

Жаль лише, що така унікальна книга — справжня перлина у сучасній лексикографії — вийшла мізерним тиражем. А ще у цьому виданні мене

2 Там само, с. 6.

(літературознавицю) потішила така заувага: «Приклади, наведені в словникових статтях, не відображають політичних, естетичних та ін. уподобань укладачів»³. Вона дуже важлива, особливо в контексті аналізу літературознавчих праць останніх років.

Книга С. Росовецького не може не викликати інтерес, бо, перше, про Тараса Шевченка, по-друге, із інтригуючою назвою «Шевченко. Сучасна біографія» (для мене важливий наголос — сучасна), по-третє, видана у відомому видавництві, у якому в серії «Постаті культури» опубліковано розвідки Володимира Панченка про Миколу Зерова, Леоніда Ушкалова про Михайла Драгоманова, Ігоря Набитовича про родину Федоровичів.

У книзі про Т. Шевченка інтрига починається не лише з назви, а й продовжується в анотації: текст адресується і шанувальникам, і нешанувальникам поета (це, здається, чи то виклик, чи то свідомо провокація автора, щоб привернути увагу читача ще раз. Переконалася у цьому, коли розгорнула згадані вище книги із цієї ж серії: анотації до них написані у традиційній інформативно-нейтральній формі).

Наступний етап читацької рецепції: знайомство зі змістом. Він, зміст, привертає увагу своєю детальністю, «оздобленістю» авторськими передсловом та післясловом, а також просторовою прописаністю віх біографії, численних іпо-стасей Шевченка: від кріпака-школяра до класика у свинцевій труні. Є й новий член «ордена мочеморд», «бородань у чужому пальті під вітрилом», гульвіса і театральний критик. Отож ніби пропагується нове, сучасне перепрочитання біографії Шевченка без табу й забронзовіння.

Після ознайомлення з книгою, однак, відчувається певний післясмак. Викликаний він кількома моментами. Так, у художній творчості десакралізація і деміфологізація Т. Шевченка уже відбулася (умовно означу її основні етапи: від футуризму до постмодернізму, від Гео Шкурупія до С. Жадана), тобто сучасний читач (шанувальник Т. Шевченка) знає про це і розуміє причини цього явища. То ж від сучасної біографії очікуєш нових фактів, нової інформації, нових коментарів та оцінок (об'єктивних). Власне, й жанр біографії у її класичному форматі вимагає цього.

Насправді, на мій погляд, у книзі С. Росовецького не збалансовано саме біографічну інформацію та аналіз творчості поета. У ній про Шевченка-художника мовиться більше, ніж про Шевченка-поета. Селекція поетичних творів відбувається в автора за довільним принципом, вибірково, суб'єктивно. Виняток — останні кілька розділів книги, де згадано й проаналізовано шедеври

3 Там само, с. 5.

поета, створені в останній період творчості (скажімо, поема «Марія», вірш «Чи не покинуть нам, небого»).

Щодо біографії Т. Шевченка, то вона справді інформативна, спростовує численні міфи, народжені і в народній, і в попередній біографічній традиції різних років. Проте, на мій погляд, у цьому аспекті варто звернути увагу на два моменти. По-перше, що є джерелом фактів? По-друге, як коментуються ці факти.

Для розгортання канви біографії Т. Шевченка С. Росовецький звертається до російських повістей поета, а також його «Щоденника». Перше джерело художнє, може бути використано із певними застереженнями, навіть зважаючи на те, що це твори автобіографічні. Відтак у наративі автора зустрічаються такі вирази, як «мені здається», «мабуть», «навіть чи», «висловлю кілька припущень» тощо, тобто моделюється суб'єктивне бачення біографії поета з очевидною часткою здогадок.

Інше джерело — «Щоденник». У цьому випадку не можу не покликатись на Шевченківську енциклопедію, том 6, а саме на статтю Богдана Рубчака, у якій запропонована інтерпретація цього тексту як «високовартісного літературного твору», у якому спостережено кілька масок автора, отож, це суцільна гра з читачем⁴. С. Росовецький також згадує про маску, яку Т. Шевченко «...то знімає, то залишає на своєму обличчі...»⁵, проте і далі автор біографії звертається до цього тексту як щоденної розваги поета, яка прочиняє «для нас мале віконце у свій внутрішній світ — віконце зі склом десь каламутним, а десь і кривим, але іншого ми не маємо»⁶.

І тут хотілося б зауважити, як на мене, найсуттєвіше, що зачіпає у цій книзі: багато фактів у ній нанизуються без коментаря або ж сам їх відбір досить довільний. Якщо знову згадати про анотацію, то шанувальники Шевченка, зокрема філологи, знають їх, читали численні біографії поета, спогади про нього, знають, як в радянські часи відбувалося забронзовіння поета, то ж яка буде рецепція у нешанувальників?!

Наприклад, один із розділів книги називається «Приїжджий із столиці, новий член «ордена мочеморд»: Україна». Автор, пишучи про 1843 рік, не акцентує, що це час написання «Розритої могили», не інтерпретує цей твір, а наголошує на вступі до «ордену мочеморд».

4 *Ševčenkivs'ka encyklopedija: V 6 t.* Kyjiv: NAN Ukrainy, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 6 Т-ЖА, s. 1028–1032.

5 ROSOVEC'KYJ, S.: *Ševčenko. Sučasna biohrafija.* Kyjiv: Duch i Litera, 2020, s. 99.

6 Там само.

Оця тема «мочемордія» далі буде повторюватися і повторюватися, заступати собою суспільно значиму діяльність Т. Шевченка, тобто його творчість. Звісно, це правдива інформація, але уже сам підбір фактів створює, на моє переконання, негативні асоціації. Поясню свою позицію. Скажімо, у статті історика В. Окаринського «Тарас Шевченко і Мочиморди: «Ширий жрець спиртуозностей» (автор стверджує правильність саме такого написання — мочиморди) ідеться про той же «орден мочеморд», але зовсім з іншими акцентами, які, наприклад, помітні у такому засновку статті: «Товариство мочимордія» — це неофіційне утворення українського дворянства та літературно-мистецької **богеми** (виділення моє. — Н. Б.) 1840-х років на Лівобережній Україні»⁷.

Одне лише слово — а інший кут не лише зору, а й оцінки. Так, це було товариське життя з пиятиками, власною атрибутикою, обрядами, традиціями, але в його основі — пародійність, творення власної міфології, стверджує автор статті.

В есеї «In vino veritas. Що пили українські поети?» Леоніда Ушкалова зі збірки «Що таке українська література?» також ідеться про Т. Шевченка й алкоголь, проте осмислення цього питання більш стереоскопічне. Літературознавець згадує слова Федора Лазаревського про те, що душа поета завжди знала міру. Леонід Ушкалов також звертається до тексту повісті «Художник», цитує з неї контрверсійні судження, які належать оповідачу: «в нас коли майстер своєї справи, то неодмінно й гіркий п'яниця», захоплення Бахусом — «неодмінна риса непересічних людей», водночас це «брак загальної цивілізації»⁸.

Леонід Ушкалов перелічує до десятка напоїв, які любляв Шевченко, і робить висновок: «Наш поет надто любив це життя-свято — нехай примарне, нехай крихке, нехай конечне, та все-таки свято. Може, він і любив життя так сильно якраз тому, що гостро почував його проминальність. Недаремно друзі казали йому, що він «поспішає жити»⁹.

Напевно, коли б біографію Т. Шевченка писав основоположник біографічного методу Ш.-О. Сент-Бев, то він би пояснив вступ поета до «ордена мочеморд» браком інтелектуального спілкування, веселощів, відчуття повноти життя, молодечим куражем, а схильність до алкоголю періоду заслання — сумом за батьківщиною, нестерпними умовами солдатчини, невизначеністю майбутнього.

Натомість цього немає, а є якісь чутки, здогадки про «ігри лібідо», платонічне захоплення молоденьким офіцером тощо. Але ж у біографії ПОЕТА головним

7 OKARYNS'KYJ, V.: *Taras Ševčenko i Močymordy: «Ščyryj žrec' spyrtuoznostej»*. <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/9/153796>>. [online] [cit. 26.12.2021].

8 UŠKALOV, L.: *Ščo take ukrajins'ka literatura?* L'viv: VSL, 2015, s. 65–71.

9 Там само, с. 71.

має бути його СЛОВО. Слово не «приїжджого із столиці», а геніального поета, який вписаний у канон української літератури поряд з іменами Івана Франка, Лесі Українки.

Насправді книга С. Росовецького порушує важливу проблему стереотипності сприйняття класиків, знімає позолоту й нашарування з постаті поета, з якими кожний українець крокує життям від дитячого садочка до вишу і далі, читаючи в ЗМІ тексти, приурочені до уродин поета. Проте поєднання і підбір фактів в автора специфічний, такий, що малює образ не геніального поета, а похмурої людини з невдалою долею. То ж чому тоді не пояснити, як корелюють ці два різні людські образи?

С. Росовецький більше розкриває Т. Шевченка як чудового співака, майстерного кухаря, ніж поета. І коли в тексті зустрічаються вирази «український геній», «полум'яний поет», «вічний трудівник», то вони зрозумілі шанувальнику Т. Шевченка, який знає ширший контекст праць про нього, а «обікрадений гуляка», «виробник поетичних текстів» [? – Н. Б.] – зацікавить нешанувальника поета. І в цьому парадокс книги – у поєднуванні непок'єднуваного, вірніше, у його непоясненні.

Книга С. Росовецького далека від академізму, це суб'єктивний погляд на біографію поета, на її різні сторінки. Проте, на моє переконання, якщо це есеїстичний стиль викладу, то позиція автора сумнівна. Сьогодні, в умовах нестабільної гуманітарної ситуації, дуже б хотілося, щоб існував світ Шевченкових прихильників, шанувальників як осердя українськості, аристократизму, високого духу й гуманістичних цінностей, а нешанувальників перевербовувати у табір шанувальників.

Особа Т. Шевченка повинна об'єднувати, а не роз'єднувати. А що маємо сьогодні? Медіапростір дарує безліч парадоксальних випадків. Ось один із них: на сторінках «КП в Україні» від 17 березня 2020 року є матеріал у формі інтерв'ю про фільм «Безславні кріпаки». Журналіст І. Купріянов, поставивши питання про улюблений вірш Т. Шевченка режисеру Р. Перфільєву, автору «Безславних кріпаків» – фільму в жанрі екшн про Т. Шевченка-самурая, почув таку відповідь: «Не пам'ятаю, я ж вірші Кобзаря учив ще в школі. Не можу назвати себе фанатом Шевченка. Мені просто хотілось представити українського національного героя для молоді в комікс-стилі. Якщо б я був фанатом Шевченка, то, можливо, і не брався б за цей фільм. Напевно, будуть люди, котрі скажуть, що неправильно робити з Шевченка самурая».

Я б відповіла так: можна осучаснювати Т. Шевченка, але, щоб робити це, спочатку треба знати його творчість, життєвий шлях, драми й злети людини, яка символізує дух і надії українства.

Чи біографія Шевченка авторства С. Росовецького відкрила щось нове для шанувальника поета? Ні, і через те, що відсутні якісь нові факти, що не відбулося осягнення поета через його біографію. А нещувальники завжди цікавились антилегендою, полуничкою: пиятик! гульвіса! заглядався на хлопців!

Книга В. Діброви приваблює найперше щирою і відвертою позицією автора — перепрочитати окремі тексти Т. Шевченка «свіжим оком» для нового покоління читачів. Деякі з її фрагментів оприєвнені раніше на сайті «ЛітАкценту», а всього — це десять есеїв, які сам автор означає як популярне літературознавство або ж нотатки читача, акцентуючи на суб'єктивності як і у виборі творів, так і у їх тлумаченні.

Проте у цьому твердженні є щось трішечки від лукавого, бо В. Діброва відомий як письменник, перекладач, викладач, словом, ерудит, міркування якого зіперті і на власний емпатичний досвід сприйняття текстів Т. Шевченка, і на окремі розвідки про життя і творчість поета. Він доречно звертається до оцінок творчості поета своїми попередниками, проте домінує його власна думка, власні роздуми.

І тут важливо підкреслити, що суб'єктивна жанрова форма есею сприяє виразності й чіткості авторської позиції, яка якраз і цементує письменницький погляд на об'єкт роздумів — окремі твори Т. Шевченка. Відтак «інтелектуальна свобода» (О. Гнатюк) В. Діброви стримується текстами, які проаналізовані фахово, ґрунтовно, справді свіжо.

Важливо також підкреслити, що перепрочитання творів Т. Шевченка В. Діброва здійснює у широкому культурологічному контексті. На перший погляд, він, контекст, дуже строкатий за іменами, різнорівневий за епохами: це, скажімо, згадки про Є. Плужника, В. Липинського, Г. Честертон, Д. Шостаковича, І. Босха, С. Далі, Ч. Мілоша, В. Найпола, К. Білокур, М. Арнольда та інших, цитатія їхніх праць, як і розвідок американських, польських, шотландських, британських істориків, журналістів, громадських діячів. Отож, автор без пафосу, проте переконливо інтерпретує твори українського поета, актуалізуючи їх для сьогодення, наприклад, як вірш «Дурні та гордіі ми люди...» або «Буває, іноді старий...».

В. Діброва в першу чергу прагне поміркувати над семантикою аналізованих текстів, проте він окремими цікавими штрихами торкається і їх поетики, скажімо, коли розмірковує над природою глибинного ліризму поета, «гіпертрофованої чутливості», сповідальності і молитовності творів, елементами модерністської поетики у «Кавказі» тощо.

Довільно обрані для інтерпретації тексти (за особистим уподобанням В. Діброви) об'єднані авторською думкою, яка зцементує їх, об'єднує міркуваннями про основоположні мотиви творчості Т. Шевченка — волі,

долі (фатуму), самотності, непозбутнього смутку, любові як «сердечного раю».

В. Діброва не оминає своєю увагою парадоксів життя і творчості Кобзаря, проте його позиція — не загострити ці питання, довести до крайнощів, а пояснити, зрозуміти. Скажімо, поетове захоплення алкоголем (от уже «актуальна» сьогодні тема у шевченкознавстві!) автор есеїв оцінює і як звичку, і як тимчасову розраду, за яку довелося платити здоров'ям¹⁰. В. Діброва намагається «заглянути» у внутрішній світ поета, пояснити його не лише фактами біографії, а й об'єктивними обставинами життя.

Книга В. Діброви також далека від академізму, й автор цього не приховує, на відміну від С. Росовецького, адже сучасність його біографії — також суб'єктивний (есеїстичний) погляд на життя і творчість Т. Шевченка, «загорнутий» в наукове перепрочитання найперше біографії українського поета, сучасність якої насправді — у часі написання, у власному погляді на особу Т. Шевченка і віхи його життя. Це вводить в оману читача, хоча, можливо, С. Росовецький і мав на меті написати книгу-провокацію, бо вже в анотації, як зазначалось, автор звертається до шанувальників і нешанувальників творчості Кобзаря.

Зовсім інша позиція у В. Діброви: він підкреслює, що авторитет Т. Шевченка «визнавали як його розчулені шанувальники, так і (нехай і крізь зуби) його недоброзичливці». Хоча в іншому місці книги зазначає, що месіанізм поета, «культовий характер мовленої поетом Правди» був незаперечним для попередніх поколінь.

Отож, сьогодні цей погляд може зазнати і зазнає переоцінки — для автора книги це і є отой «свіжий погляд», погляд неупереджений, чесний, сучасний. В. Діброва торує шлях від головного в Т. Шевченкові — художнього слова Генія. І воно, слово, відчиняє двері в особистість, індивідуальність Людини. А не навпаки. І тут справа в акцентах, в куті зору, в авторських підходах, у сенсах, прихованих і неприхованих. Як не позаздрити мовознавцям, рецензована праця яких позбавлена тенденційності і міцно зіперта на об'єктивну даність тексту.

Пригадую слова В. Діброви, оприявлені на презентації його книги в Інституті філології: «Шевченко народився Шевченком». Свої нотатки закінчу теж суб'єктивним поглядом: мені подобається така позиція — поважного ставлення до генія.

У 2021 році побачила світ двотомна антологія української літератури 1792–1883 рр., яку уклав М. Назаренко, він же написав есеї-передмови до текстів. Гадаю, оцінка її змісту, підбору текстів ще попереду — це фахова справа істориків літератури. Проте вже назва цієї справді інформативної і великої праці викликає

10 DĪBROVA, V.: *Svižym okom. Ševčenko dlja sučasnoho čytača*. Kyjiv: Bilka, 2021, s. 75.

полеміку — «Крім «Кобзаря». Укладач зокрема пояснює її вибір: хотів показати, що в українській літературі XIX ст. (насправді відлік починається з останнього десятиліття XVIII ст.) «є цікавого та актуального й окрім «Кобзаря»¹¹.

Отож, і муляє оте «окрім», адже в українській мові цей прийменник уживається у кількох випадках. Очевидно, що М. Назаренко, використовуючи його, має на увазі підкреслити наявність, необхідність чогось у додаток до того, про що йдеться: крім «Кобзаря», є ще твори інших авторів — маловідомих або й зовсім не відомих сучасному читачеві.

Якщо пригадати теорію літературних ієрархій, то на її вершині генії, за визначенням В. Шкловського, «літературні святі», Ю. Тинянова — «генерали», І. Айзенштока — «полковники та капітани», а є «підлісок» — письменники менш талановиті. То чи не порушив М. Назаренко цей «статут»? Можливо, знову справа в акцентах?! Можливо, більш об'єктивна назва «Навколо «Кобзаря»?! Проте, мені здається, це продумана позиція укладача, для якого «...із класикою начебто все зрозуміло: Тарас-Іван-Леся, ну, й ще дехто»¹².

Література:

- DÌBROVA, V.: *Svižym okom. Ševčenko dlja sučasnoho čytača*. Kyjiv: Bilka, 2021. ISBN 978-617-7792-24-5.
- NAZARENKO, M.: *Krim «Kobzarja». Antolohija ukrajins'koji literatury 1792–1883*. Č. 1. Kyjiv: LAURUS, 2021. ISBN 978-617-7313-60-0.
- OKARYNS'KYJ, V.: *Taras Ševčenko i Močymordy: «Ščyryj žrec' spyrtuoznostej»*. <<https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/03/9/153796>>. [online] [cit. 26.12.2021].
- ROSOVEC'KYJ, S.: *Ševčenko. Sučasna biohrafija*. Kyjiv: Duch i Litera, 2020. ISBN 978-966-378-791-6.
- Ševčenkivs'ka encyklopedija: V 6 t.* Kyjiv: NAN Ukrainy, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 6 Т-ЖА. ISBN 978-966-02-6976-7.
- Ševčenkove slovo v movach svitu: slovnyk-dovidnyk*. Avt.-uporjad. L. P. Hnatjuk, L. P. Djadečko, T. Je. Naberežnjava ta ін.; за zah. red. L. P. Hnatjuk, L. P. Djadečko. Kyjiv: VPC «Kyjivs'kyj univversytet», 2020. ISBN 978-966-933-079-6.
- UŠKALOV, L.: *Ščo take ukrajins'ka literatura? L'viv: VSL*, 2015. ISBN 978-617-679-206-2.

11 NAZARENKO, M.: *Krim «Kobzarja». Antolohija ukrajins'koji literatury 1792–1883*. Č. 1. Kyjiv: LAURUS, 2021, s. 11.

12 Там само.

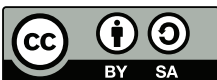
About the author

Nina Bernadska

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Educational and Scientific Institute of Philology, Department of History of Ukrainian Literature, Theory of Literature and Literary Work, Kyiv, Ukraine

nbernadska@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9217-2229>

This work can be used in accordance with the Creative Commons BY-SA 4.0 International license terms and conditions (<<https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode>>). This does not apply to works or elements (such as images or photographs) that are used in the work under a contractual license or exception or limitation to relevant rights.